

–X.: Видавець Іванченко І. С., 2012. – 318 с.

7. Проект Концепції розвитку освіти України на період 2015-2025 років. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncepc.pdf

8. Erhan Ertekin Correlations between the mathematics teaching anxieties of pre-service primary education mathematics teachers and their beliefs about mathematics Educational Research and Reviews Vol. 5(8), pp. 446-454, August 2010 [online] https://www.researchgate.net/profile/Erhan_Ertekin2/publication/228697343_Correlations_between_the_mathematics_teaching_anxieties_of_pre-service_primary_education_mathematics_teachers_and_their_beliefs_about_mathematics/links/54cf49da0cf24601c0932b8e/Correlations-between-the-mathematics-teaching-anxieties-of-pre-service-primary-education-mathematics-teachers-and-their-beliefs-about-mathematics.pdf

References

1. Vahis A. Formuvannia matematychnoi kompetentnosti maibutnikh vchyteliv pochatkovykh klasiv zasobamy navchalno-doslidnytskoi diialnosti / A. Vahis // Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia. – 2015. – Vyp. 11(1). – S. 93-98. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2015_11\(1\)_16](http://nbuv.gov.ua/UJRN/ppsv_2015_11(1)_16).

2. Holovan M. S. Matematychna kompetentnist: sutnist ta struktura / Mykola Stepanovych Holovan. // Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu. – 2014. – #1. – S. 35–39.

3. Danylchuk O. M. Metodyka orhanizatsii samostiinoi roboty studentiv ekonomichnykh spetsialnostei u protsesi profesiino oriientovanoho navchannia matematyky : avtoref. dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.02 – teoriia ta metodyka navchannia (matematyka) / Danylchuk Oksana Mykolaivna. – Kyiv, 2019. – 20 s.

4. Derzhavnyi standart pochatkovoї zahalnoi osvity. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/derzhavni-standarti>

5. Ivanova K.Yu. Do pytannia intehtatsii matematychnoi ta metodyko-matematychnoi pidhotovky maibutnikh uchyteliv pochatkovykh klasiv // Fyzyko-matematychna osvita: naukovyi zhurnal. – 2016. – Vypusk 1(7). – S. 61-68.

6. Motorina V. H. Tekhnolohiia pidhotovky vchytelia matematyky do uroku: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv fyzyko-matematychnykh fakul'tetiv pedahohichnykh navchalnykh zakladiv. Druhe dopovnene i vypravlene vydannia / V.H. Motorina. –X.: Vydavets Ivanchenko I. S., 2012. – 318 s.

7. Projekt Kontseptsii rozvytku osvity Ukrainy na period 2015-2025 rokiv. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: http://tnpu.edu.ua/EKTS/proekt_koncepc.pdf

8. Erhan Ertekin Correlations between the mathematics teaching anxieties of pre-service primary education mathematics teachers and their beliefs about mathematics Educational Research and Reviews Vol. 5(8), pp. 446-454, August 2010 [online] https://www.researchgate.net/profile/Erhan_Ertekin2/publication/228697343_Correlations_between_the_mathematics_teaching_anxieties_of_pre-service_primary_education_mathematics_teachers_and_their_beliefs_about_mathematics/links/54cf49da0cf24601c0932b8e/Correlations-between-the-mathematics-teaching-anxieties-of-pre-service-primary-education-mathematics-teachers-and-their-beliefs-about-mathematics.pdf

УДК 316.614-056.26(075.8)

DOI 10.31652/2415-7872-2020-61-162-166

ПІДГОТОВКА СТУДЕНТІВ ПЕДАГОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ ДО РОБОТИ В ІНКЛЮЗИВНОМУ ПРОСТОРИ: РЕСУРСНА КІМНАТА, АРТ-ТЕРАПЕВТИЧНА СТУДІЯ

І. Г. Саранча

orcid.org/0000-0002-5715-6271

А. В. Хіля

orcid.org/0000-0002-1287-2901

У даній статті ми розглядаємо питання підготовки студентів педагогічних спеціальностей до роботи в інклюзивному просторі. Розкриваємо особливості розбудови Нової української школи та впровадження інклюзивної освіти; основні принципи універсального дизайну в «роботі» ресурсної кімнати, класної кімнати НУШ та арт-терапевтичної студії. Частково зупиняємось на питаннях захисту прав дитини, забезпечення права на освіту, а також на тому, як це стосується розвитку компетентності спеціалістів педагогічної сфери.

Ключові слова: НУШ, інклюзивна освіта, ресурсна кімната, класна кімната, арт-терапевтична студія, професійна підготовка.

TRAINING OF STUDENTS OF PEDAGOGICAL SPECIALTIES TO WORK IN AN INCLUSIVE SPACE: RESOURCE ROOM, ART-THERAPY STUDIO**I. Sarancha, A. Khilya**

In this article, we consider the issues of training students in pedagogical specialties. In particular, to work in inclusive space. We reveal the peculiarities of the construction of the New Ukrainian School by creating an appropriate classroom. We work out the basic principles of universal design in the work of pedagogical specialists. In particular features of application of universal design for a resource room. We partly touch on the issue of universal design during the creation of a classroom of NUSH and an art-therapeutic studio. We make a comparison of the individual components of filling the rooms and creating an educational space; a review of the technical characteristics of the premises to ensure a quality educational process; providing children with quality materials and tools. We focus partly on the issues of protecting the rights of the child, securing the right to education. And also, we have focused on how this relates to the development of competence of pedagogical specialists. Generalizing the need to build a quality knowledge base on child rights protection, universal design, and understanding why these topics are close to the future competency of the educator, tutor, teacher, social teacher, school psychologist or a teacher's assistant. After all, only understanding of features and concrete examples of effective construction of educational space can be the key to successful implementation of the idea of inclusive education – socialization of children with special educational needs.

Keywords: NUSH, Inclusive Education, Resource Room, Classroom, Art-Therapy Studio, Professional Training.

В умовах перебудови освітньої галузі України відповідно до сучасних світових тенденцій, розбудови Нової української школи та Інклюзивної освіти достатньо серйозних змін має зазнати й підготовка студентів педагогічних спеціальностей до майбутньої професійної діяльності. Так, серед компетентностей майбутнього вихователя, вчителя, соціального педагога, шкільного психолога чи асистента вчителя має сформуватися якісна база знань з питань захисту прав дитини, універсального дизайну та розуміння, чому ці теми є близькими та актуальними.

Так, кожен із напрямків організації освітнього простору має свої особливості, що як відрізняють їх один від одного, так і поєднують. Окрім того, як зазначає значна частина дослідників, існують певні виклики інклюзивної освіти, коли на шляху людей виникають перешкоди для навчання та повноцінної участі в шкільному й суспільному житті. Ці перешкоди можна виявити як у школі, так і в місцевому співтоваристві, а також у регіональній чи національній політиці. Бар'єри також виникають при взаємодії учнів із невідповідним до їх потреб змістом і методами освіти. Усі ці проблеми можуть зробити школу менш доступною для всіх учнів і зменшити ступінь їх участі в шкільному житті [8, с. 45]. Так, відповідно до проведених досліджень, Ю. Найда, Л. Ткаченко визначають три головні сфери, де виникають перешкоди: довколишній світ (насамперед – недоступні будівлі й послуги); ставлення суспільства (стереотипи, дискримінація й упередження); суспільні організації, що користуються негнучкими юридичними процедурами та практикою [8, с. 45].

Але, як показує практика, питання підняті дослідниками інклюзивного освітнього середовища є актуальними й для розгортання програм НУШ, побудови «дружніх» до дитини освітніх послуг. Що в свою чергу передбачає максимально реалізоване на практиці прагнення до створення довкілля, придатного для використання всіма людьми, без необхідності в адаптації чи спеціалізованому дизайні.

Окрім того, «Право на освіту» є однією з соціальних детермінант здоров'я, а відсутність освіти може обмежити здійснення права на здоров'я та інші економічні та соціальні права [7, с. 9]. Як правило, більш низький рівень освіти пов'язаний з негативним значенням здоров'я в суспільстві, адже доступ до освіти та її якість є частиною більш широкої картини «здоров'я нації». Окрім того, при наданні безкоштовної освіти люди з обмеженими можливостями не можуть бути виключені на підставі їхньої інвалідності, тому при розробці системи інклюзивної освіти уряд має забезпечувати особам з інвалідністю підтримку, яка необхідна для полегшення їхнього ефективного навчання. Проте сьогодні багато шкіл не сприяють створенню умов для осіб з обмеженими можливостями, створюючи тим самим бар'єри для академічного та соціального розвитку.

Бар'єри на шляху ефективного навчання різноманітні й включають в себе навчальний план і питання загальної та спеціальної педагогіки, недостатню підготовку та підтримку педагогічних кадрів, фізичну недоступність і маркування, насильство, знущання, жорстоке поводження та поведінкові проблеми [7, с. 13]. Отже, на нашу думку, всі заходи в освіті забезпечуватимуть ефективні заходи з організації індивідуалізованої підтримки, максимально сприяючи засвоєнню знань і соціальному розвитку, лише за виконання основних вимог інклюзивного освітнього простору: цінність особистості та права людини; універсальний дизайн; загальна компетентність педагогічних кадрів; прогнозований «позитивний» результат з урахуванням особливостей, можливостей та потреб дитини.

У той же час, окремої уваги заслуговує розділ Концепції НУШ, присвячений опису змін в організації сучасного освітнього середовища. У зв'язку з тим, що в шкільному житті зростає частка групової, ігрової,

проектної та дослідницької діяльності, має бути урізноманітнено варіанти упорядкування освітнього простору [5, с. 20]. Так, на думку Н. Бібік, окрім класичних варіантів кімнат у закладах освіти доцільно використовувати новітні, наприклад, мобільні робочі місця, які можна легко трансформувати для групової роботи. Варто відзначити, що орієнтуватися педагог та освітній заклад у плануванні й дизайні освітнього простору мають на розвиток дитини й мотивації її до навчання.

Таким чином, у межах чинного законодавства ми можемо відмітити досить «не чітку» позицію щодо створення освітнього простору, який би поєднував основні вимоги як інклюзивної освіти, так і освітнього середовища НУШ. Саме тому, метою нашого дослідження є підготовка студентів педагогічних спеціальностей до роботи в інклюзивному просторі через ознайомлення з основними принципами універсального дизайну в «роботі» ресурсної кімнати, класної кімнати та арт-терапевтичного кабінету.

Універсальний дизайн – це основа для розробки проектування навколишнього середовища, громадських будинків і споруд, транспортних засобів загального користування, речей, технологій, будь-яких інформаційних видань чи способу подачі інформації та комунікацій таким чином, щоб ними могли користуватися найширші верстви населення, незважаючи на їх можливі функціональні обмеження [2, с. 67]. Саме в такому контексті розглядається створення освітнього простору доступного для всіх, тобто не лише дітей та педагога, але й для «відвідувачів» навчального закладу.

Отже, розглянемо сутність кожного варіанту організації освітнього простору:

- ресурсної кімнати;
- класної кімнати НУШ;
- арт-терапевтичного кабінету.

Так, ресурсна кімната в закладі освіти – це спеціально організований простір для розвитку дитини та гармонізації її психоемоційного стану, що дозволяє емоційно розвантажити дитину, зняти нервову збудженість, знизити рівень агресії, тривожності, активізувати мозкову діяльність та займатися зі спеціалістом в індивідуальному порядку [4, с. 87]. Це допоможе забезпечити індивідуальний підхід та поєднати інклюзивну освіту та індивідуальне навчання в залежності від ситуації розвитку дитини, її реакцій та можливостей. Окрім того, використання такої кімнати має забезпечити подолання труднощів у навчанні та соціалізації дитини.

Нормативними актами чітко визначаються розміри та інші будівельні, експлуатаційні норми. Окрім того, організація приміщення має бути в межах двох базових зон (навчальної та побутово-практичної) та мати наступні осередки:

- простір для індивідуальних занять;
- простір для групових занять;
- робоча зона вчителя;
- зона відпочинку.

Так само визначено особливості побудови нового освітнього простору НУШ, що має бути зручним та комфортним для кожної дитини. Але, на відміну від ресурсної кімнати, у класній кімнаті має бути вісім зон:

- для навчально-пізнавальної діяльності. Ця зона має бути оснащена мобільними партами, доречними будуть інформаційні стенди невеликого розміру (календар днів народжень учнів, розклад уроків, план цікавих позаурочних заходів тощо);
- змінні тематичні осередки мають містити все необхідне для вивчення нової теми та предмету загалом. Тому саме тут варто розташовувати стенди та фліпчарти, на яких можна розміщувати тематичні таблиці та діаграми для наочного висвітлення теми, портрети видатних діячів, книжки.
- зона для ігрової діяльності (матеріали та обладнання для настільних та рухливих ігор);
- для художньо-творчої діяльності (приладдя для творчих занять, виставка дитячих робіт);
- для проведення дослідів (куточок природи чи спеціального приладдя для «доступних» експериментів);
- для відпочинку (килим, зручні м'які крісла-пуфи та подушки, «Дошка настрою» тощо) – це місце, де можна спілкуватися з дітьми та грати в ігри, відпочивати чи розмірковувати;
- бібліотека в стилі буккроссінгу;
- осередок вчителя [6].

Арт-терапевтична студія для групової інтерактивної роботи, на нашу думку, має забезпечувати швидку перестановку меблів (наприклад, для посадки дітей у коло) або мати дві по-різному обладнані зони – «робочу» для творчої діяльності й «чисту» для групового обговорення. Так само, як і при організації ресурсної чи класної кімнати НУШ має бути забезпечено зонування приміщення. Але розташування столів у просторі може бути різним, щоб надати можливість вибору учасникам групи, які займають те або інше місце, тим самим позначаючи «персональні території», що є в умовах групової інтерактивної роботи елементом «індивідуального психотерапевтичного простору» [9, с. 151]. У кожній дитини має бути

індивідуальний набір матеріалів для творчості. Крім того, на загальному столі можуть знаходитися інші, додаткові матеріали.

Деякі сучасні кабінети для групової інтерактивної арт-терапевтичної роботи нерідко обладнані мікрофонами або відеокамерами для аудіо- і відеозаписів різних етапів сесії, що було б також актуально і для занять в інклюзивній групі чи класі, класній кімнаті НУШ. Але при обладнанні таких кабінетів необхідно враховувати високий ступінь сприйнятливості дітей з функціональними обмеженнями до найдрібніших особливостей інтер'єру (колір стін, якість меблів, гардин тощо) – це те, що «упускається» при організації освітнього простору в НУШ. Художнє оздоблення кабінету, наприклад, репродукціями, повинне бути мінімальним і поміркованим, щоб не здійснювати сугестивний вплив на дитину та не відволікати від процесу творчості, навчання, сприйняття, розуміння тощо.

Обов'язковим для студії, як і для інших типів приміщень для арт-терапевтичної роботи, є наявність раковини, що забезпечує вільний доступ дітей до води. Крім того, бажано, щоб студія мала зону відпочинку з кріслами й столом з чаєм, де відвідувачі студії можуть спілкуватися один з одним і керівником студії, не заважаючи іншим, що кардинально відрізняється від потреб класу та ресурсної кімнати. Також кабінет студії обов'язково повинен мати спеціально відведене місце для зберігання робіт дітей (при тому, що їм дозволено забирати деякі роботи з собою). Роботи повинні зберігатися в індивідуальних теках на стелажах або демонструватися на спеціально для цього відведеному місці [1, с. 13]. Важливо пам'ятати, що арт-терапевтичний простір близький до ігрового простору, тому необхідні музичний центр і добірка музичних записів, кататимні предмети (що викликають яскраві емоції та мають символічне наповнення), іграшки, пісочниця [3, с. 22]. Особливістю в облаштуванні кабінету для арт-терапевтичної студії є наявність «лялькового будинку» і комплекту спеціально підібраних іграшок, а також великого вільного простору для гри з предметами або імпровізованого виконання ролей. У кабінеті разом з «робочою зоною» є «чиста зона» для спілкування арт-терапевта і дитини, адже робота в такому кабінеті припускає тісну особистісну взаємодію між дорослим і дитиною впродовж усього процесу образотворчої роботи. Так, після її завершення у фахівця завжди є спеціально організований простір для обговорення відчуттів і почуттів дитини від процесу роботи та під час окремо взятих етапів спонтанної художньо-творчої арт-терапевтичної діяльності [1, с. 1].

Особливу увагу необхідно приділяти належному забезпеченню дітей образотворчими матеріалами на кожному робочому місці: папір білий і кольоровий різних форматів, фарби, воскова крейда або пастель, олівці тощо). На окремому столі можуть знаходитися заготовки для колажу, глина, інші матеріали на випадок, якщо хтось надасть перевагу оригінальній образотворчій техніці [9, с. 168]. Оскільки арт-терапія є творчим самовираженням і припускає широкий вибір різних образотворчих матеріалів (фарби, олівці, воскова крейда або пастель; вирізки із журналів, кольоровий папір, фольга, текстиль; глина, пластилін, дерево, солоне тісто; пісок з мініатюрними фігурками тощо), то важливим моментом під час організації арт-терапевтичного простору є вибір матеріалів, з якими працює дитина. Як зазначає М. Авраменко, якість матеріалів має бути достатньо високою, оскільки це впливатиме на цінність самої роботи та її результати [1, с. 11].

Питання технічного оснащення та відповідна характеристика приміщення краще за все прописана для організації ресурсної кімнати. Оскільки це питання є досить важливим для кожної із аудиторій, необхідно звернути увагу на:

- предметно-просторове планування – кімната має бути достатньо просторою та незахарашеною зайвими предметами; слід уникати предметів, які можуть спричинити травмування. Перелік обладнання (меблі, технічне і додаткове обладнання) для ресурсної кімнати надано в «Типовому переліку спеціальних засобів корекції психофізичного розвитку дітей з особливими освітніми потребами, які навчаються в інклюзивних та спеціальних класах закладів загальної середньої освіти», що затверджено наказом Міністерства освіти і науки України від 23.04.2018р. № 414;

- освітлення та вентиляцію – приміщення має бути добре освітленим, мати можливість зміни освітленості кімнати за допомогою сонцезахисних систем (рулонних штор, тощо). Важливо продумати освітлення кожного робочого місця: робоче освітлення має бути з люмінесцентними лампами, допускається використання світлодіодних ламп, світильників, систем з кольоровою температурою 4000°К, які відповідають державним стандартам. Розрахункова температура повітря має бути 18°С в класних приміщеннях загальної середньої школи та 20°С в приміщеннях початкової школи, приплив свіжого повітря слід передбачати припливно-витяжними установками, допускається подавання свіжого повітря через верхні фрамуги вікон. Важливо передбачити неможливість самостійного відкривання вікон учнями;

- санітарно-гігієнічні умови – у ресурсній кімнаті (поруч з нею) має бути розташований умивальник; з ресурсної кімнати має бути швидкий доступ до туалетної кімнати;

- зовнішній шумовий фон – не бажано, щоб поруч з ресурсною кімнатою знаходилися спортивний зал, кабінет музики або рекреація для початкових класів. Це може перешкодити заняттям ресурсного класу,

розклад якого періодично може не відповідати розкладу дзвінків всієї школи [4, с. 88-89].

Особливого значення в створенні кімнати для реалізації та поєднання ціннісного ставлення до особистості набуває питання внутрішнього наповнення приміщення. Тому, на нашу думку, щодо розташування та якості меблів у класі необхідно звернутися до документів, що регулюють НУШ, адже вони мають відповідати декільком важливим критеріям, серед яких: ергономічність, безпечність, міцність, певні форма, колір, розміри та вага, а також естетичність [6]. А от щодо матеріалів для роботи з дітьми варто розглянути пропозиції до створення арт-терапевтичного кабінету, оскільки, на нашу думку, саме в цьому «напрямку» якісно та доступно роз'яснюється питання необхідності використання тих чи інших матеріалів та інструментів для забезпечення якісних педагогічних послуг дітям.

Висновки. Таким чином, кожен освітній простір створений для спеціалістів має наступні характеристики: доступність і простота дизайну; право вибору дитиною як місця, так і засобів проведення занять; максимальне забезпечення кожної дитини правом на освіту; індивідуалізація навчального процесу завдяки урізноманітненню освітнього середовища тощо. У свою чергу, право вибору дозволяє педагогу розробляти «питання» відповідальності на основі вибору; збільшується потреба в додаткових засобах навчання; з'являється необхідність постійної комунікації та тісної співпраці для реалізації права кожної дитини на отримання максимально ефективних та «дружніх» освітніх послуг.

Саме тому, на нашу думку, ці питання мають бути невід'ємною частиною підготовки студентів педагогічних спеціальностей до роботи в закладах освіти нового типу. Розуміння особливостей та конкретні приклади ефективної побудови освітнього простору можуть стати запорукою успішної реалізації ідеї інклюзивної освіти – соціалізації дітей з особливими освітніми потребами.

Література

1. Авдеев А. Лекции по теории литературы: Целостный анализ литературного произведения [Электронный ресурс] <http://knigi-tut.net/lektsii-po-teorii-literaturyi-tselostnyiy-analiz-literaturnogo-proizvedeniya> (дата звернення: 13.02.2020).
2. Азін В. О., Байда Л. Ю., Грибальський Я. В., Красюкова-Еннс О. В. Доступність та універсальний дизайн : навч.-метод. посіб./ за заг. ред. Байди Л. Ю., Красюкової-Еннс О. В. – Київ, 2013. – 128с.
3. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога : Використ. Арт-технологій в освіті / О. Вознесенська, Л. Мова. – Київ : Шк. світ, 2007. – 120 с.
4. Нечепорчук А. Новий освітній простір. Безбар'єрність [Електронний ресурс] https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/408/NOP_Bezbaryernist.pdf (дата звернення: 13.02.2020).
5. Нова українська школа: poradnyk dla vchytelia / Під заг. ред. Бібік Н. М. – Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2017. – 206 с.
6. Особливості та приклади оформлення класу відповідно до вимог Нової української школи [Електронний ресурс] <https://naurok.com.ua/post/klas-u-stili-nush> (дата звернення: 13.02.2020).
7. Охорона здоров'я і права людини : ресурсний посібник / за науковою редакцією І.Я. Сенюти (укр. версія). – 5-те вид., доп. – Львів : Видавництво ЛОБФ «Медицина і право», 2015. – 989 с.
8. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Під заг. ред. Даниленко Л.І. – Київ: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 68 с.
9. Хіля А.В. Виховання у дітей з функціональними обмеженнями ціннісного ставлення до життя засобами арт-терапії [Текст] : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Хіля Анна Вікторівна ; Вінниц. держ. пед. ун-т ім. Михайла Коцюбинського. – Вінниця, 2017. – 339 с.

References

1. Avdeev A. Lekcii po teorii literatury: Celostnyj analiz literaturnogo proizvedeniya [Elektronnij resurs] <http://knigi-tut.net/lektsii-po-teorii-literaturyi-tselostnyiy-analiz-literaturnogo-proizvedeniya> (data zvernennya: 13.02.2020).
2. Azin V. O., Baida L. Yu., Hrybalskyi Ya. V., Krasiukova-Enns O. V. Dostupnist ta universalnyi dyzain : navch.-metod. posib./ za zah. red. Baidy L. Yu., Krasiukovoi-Enns O. V. – Kyiv, 2013. – 128s.
3. Voznesenska O. Art-terapiia v roboti praktychnoho psykholoha : Vykoryst. Art-tekhnohii v osviti / O. Voznesenska, L. Mova. – Kyiv : Shk. svit, 2007. – 120 s.
4. Nepochorchuk A. Novyi osvittii prostir. Bezbariernist [Elektronnyi resurs] https://storage.decentralization.gov.ua/uploads/library/file/408/NOP_Bezbaryernist.pdf (data zvernennia: 13.02.2020).
5. Nova ukrainska shkola: poradnyk dla vchytelia / Pid zah. red. Bibik N. M. – Kyiv: TOV «Vydavnychiy dim «Pleiady», 2017. – 206 s.
6. Osoblyvosti ta pryklady oformlennia klasu vidpovidno do vymoh Novoi ukrainskoi shkoly [Elektronnyi resurs] <https://naurok.com.ua/post/klas-u-stili-nush> (data zvernennia: 13.02.2020).
7. Okhorona zdorovia i prava liudyny : resursnyi posibnyk / za naukovoiu redaktsiieiu I.Ya. Seniuty (ukr. versii). – 5-te vyd., dop. – Lviv : Vydavnytstvo LOBF «Medytsyna i pravo», 2015. – 989 s.
8. Standarty hromadsko-aktyvnoi shkoly: sotsialna inkluziia: navchalno-metodychnyi posibnyk / Naida Yu.M., Tkachenko L.M. Pid zah. red. Danylenko L.I. – Kyiv: TOV «Vydavnychiy dim «Pleiady», 2014. – 68 s.
9. Khilia A.V. Vykhovannia u ditei z funktsionalnymy obmezheniamy tsinnisnoho stavlennia do zhyttia zasobamy art-terapii [Tekst] : dys. ... kand. ped. nauk : 13.00.07 / Khilia Anna Viktorivna ; Vinnyts. derzh. ped. un-t im. Mykhaila Kotsiubynskoho. – Vinnytsia, 2017. – 339 s.